Kön och runstensformler
Exemplet U 940

Henrik Williams, Uppsala universitet

KÖN ÄR EN AV DE VIKTIGASTE sociala faktorerna och därmed en av förklaringarna till språklig variation. Av naturliga skäl är det framför allt modernt språkligt material som har kommit att undersökas ur denna synvinkel, men det går att ställa genusfrågor också till historiska texter. Till och med de vikingatida (och tidigare) runinskrifterna kan ge inblickar i gångna tiders syn på kvinnor och män. Frågan om vem som utfört inskrifterna besvaras inte längre lika självklart med att det måste ha varit män (se Larsson 2002:74 m. not 64 och för en behandling av runristande kvinnor Lundin 2003).

Men i forskningen runt dessa texter framkommer inte mindre intressanta attityder till materialet. I själva tolkningen av runtexterna ådagaläggs ibland forskarens inställning till kvinnors och mäns roller under vikingatiden. På det basala planet gäller detta ett till synes så enkelt faktum som i vilken ordning namnen räknas upp i runstenarnas minnesformel. Denna formel återkommer på nästan alla vikingatida runmonument och kan schematiseras på följande sätt: NN (och NN och NN) lät resa sten efter NN, sin släkting. Variationerna är legio, men mallen är bergfast.

Vikingatidens runrad innehöll bara 16 runor av vilka de flesta fick användas för olika fonem, ibland så många som åtta. Läsaren lämnas därför inte sällan i tvivelsmål om hur en viss runföljd skall tolkas, och detta påverkar naturligtvis ofta tydningen av personnamnen, inklusive deras könstillhörighet.

Tydligast framkommer detta i en formulering av Elias Wessén (i SRI 7:248): "Viktigare är, att man snarast väntar ett mansnamn, då ännu ett sådant följer."

Wessén har inte varit ensam om sin principinställning; den har okritiskt delats av många runologer (inklusive undertecknad i ett tidigt arbete) för att motivera varför man i ett tvetydigt fall väljer att tolka det första av två personnamn som manligt. Det ovetenskapliga i denna tankegång påvisades i en viktig

uppsats av Judith Jesch (1994) och har senare också framhållits av bl.a. Mikael Åkerlund Norberg (1997:66–70) och Patrik Larsson (2002:55–56).[1]

Hur förutfattade meningar kan leda till felaktig tolkning av en runinskrift vill jag här ge ytterligare ett exempel på. Runstenen det gäller bär signum U 940 (se figur 1) och är funnen i kvarteret Torget i Uppsala men numera uppställd i Universitetsparken. Inskriften är anbringad på en ovanligt hög sten, men både ornamentik och text är klart undermåliga (Wessén i SRI 9:41–42). Inskriften lyder i translitterering och översättning på följande sätt (a.a. s. 41; parenteserna markerar här osäkert lästa runor och ersätter de punkter under bokstaven som brukar användas):

> **· ihul · a(u)(k) · þurkiR · litu · rita · stain · iftiR · kitilfastr · faþur · sin · hialbi · sal kilauh hont riþ · runaR · ubiR**
> Igul och Torger läto uppresa stenen till minne av Kättilfast, sin fader. [Gud] hjälpe själen. Gillög ... Öpir rådde runorna.

Inskriftens avslutning tillhör de mest diskuterade (se Åhlén 1997:50–54),[2] men här är det runorna **kilauh hont** som saken gäller. Wessén ansåg att den första runföljden stod "för en fullständig sats: [...] 'Gillög efter sin man'." Den andra såg han som en komplettering av bönen med ordet *and* 'ande' eftersom ristaren ogärna vill lämna detta stycke av runslingan tom.

Efter ett flertal inlägg i tolkningsdiskussionen kunde den tillsynes slutliga lösningen anvisas av Per-Axel Wiktorsson (1993 m. litt.). Till skillnad mot Wessén anser han (s. 25) att den "ståtliga stenen (...) pryds av en elegant drakslinga, med ett vackert utformat drakhuvud", vilket är mycket svårt att instämma i. Men han visar (s. 29) däremot övertygande att placeringen av runorna **kilauh hont** innebär att de också kan ingå i inskriftens inledning, vilket skulle ge den till synes invändningsfria läsordningen "Gillög, Hand, Igul och Torger lät resa (...)". Sålunda tycks också Per Stille (1999:141) ha uppfattat hans "eleganta lösning". Stille har dock förbisett att Wiktorsson (1993:30) förbigår sitt eget, till synes evidenta förslag med följande argument:

> Emellertid är det mindre lockande att tänka sig att en inskrift inleds med ett kvinnonamn, följt av ett mansnamn. Man torde därför istället böra börja läsningen vid drakens huvud och först läsa **hont** och därefter **kilauh**. Man skulle ha väntat sig att den första runan i **hont** stod närmast drakens huvud. Så är dock inte fallet. I stället slutar namnet vid huvudet. Detta arrangemang torde hänga samman med att ristaren, möjligen av estetiska skäl, velat fylla utrymmet mellan drakens huvud och fot med runor. Om han hade börjat rista vid drakens huvud, skulle inskriften ha avbrutits vid drakens fot. Han valde istället att först skriva namnet **hont** vid drakens huvud och därefter namnet **kilauh** med början vid drakens fot. Att ristnings-

ordningen ändrar riktning är ingenting enastående i våra runinskrifter. Exakta paralleller kan visserligen vara svåra att finna.

Till dessa ytterligheter tvingas Wiktorsson gå för att undvika att ett kvinnonamn skulle föregå en rad mansnamn. Att inga "exakta paralleller" stod att uppbringa borde ha tjänat som en varningssignal. "Det vore förmätet att mena att detta skulle vara sista ordet i denna fråga", skriver Wiktorsson avslutningsvis (a.st.). Det kom också att stämma. Marit Åhlén (1997:27–58) invänder nämligen övertygande: "Men som Wiktorsson läser inskriften börjar ristningen vid rundjurets fot och avbryts lika fullt, fast vid djurets huvud."

Lösningen hittades av Mikael Åkerlund Norberg (1997:68) som om Wiktorssons tolkning skriver: "Jag anser att denna omkastning av läsordningen mellan **kilauh** och **hont** är omotiverad med hänsyn till att det finns inskrifter som inleds med kvinnonamn. Jag vill dock poängtera att även med Wiktorssons läsning står **kilauh** före två av bröderna." Norberg (a.a. s. 67) återställer därför hans ursprungliga ordning med Gillög först.

Norberg påpekar dock en svaghet i sin egen (och Wiktorssons) tolkning: "Ett faktum som gör mig något tveksam är att konjunktionen *ok* saknas mellan **kilauh** och **hont** samt mellan **hont** och **ihul**." Hans observation är riktig och betydelsefull; när namnen på fler än två stenresare nämns förenas de antingen polysyndetiskt med *ok* (mellan t.ex. fem namn i Sö 200) eller asyndetiskt utan konjunktion, även när det handlar om fem (U 363, U 836) eller t.o.m. sex personer (U 510). Det finns dock vissa undantag (se Larsson under utg. som bl.a. nämner två exempel på ordningen NN, NN och NN). Kanske borde vi därför godkänna varianten NN, NN, NN och NN på U 940, särskilt med tanke på ristarens oförmåga att rätt planera inskriften och hans eller hennes övriga inkompetens.

Det finns dock en annan teoretisk möjlighet till lösning som ingen synes ha beaktat. Om runföljden **auk** representerar ett namn och inte konjunktionen *ok* är detta problem ur världen. Det sannolika alternativet utgörs i så fall av mansnamnet runsv. *HaukR* 'Hök'. I förstone kan det synas otroligt eftersom dels **h**-runan används korrekt i orden **hialbi** 'hjälpe' och **hont** 'Hand', dels namnet skulle sakna en förväntad nominativändelse. Men det finns andra inskrifter som uppvisar samma mönster med inkonsekvent användning av **h**-runan och avsaknad av nominativmarkering. T.o.m. ett och samma namn kan skrivas både med och utan **h**-runa, t.ex. **hemkil, emkels** 'Hämkel(s)' i U 1122 (se annars om inkonsekvent användning av **h**-runan Palm 1983:42–45; Minugh 1985:29–35). Att ett mansnamn i subjektsställning skrivs utan nominativändelsen *-R* är inte heller unikt; exempelvis inleds U 337 inleds med **hemik** *HæmingR* (för andra

exempel på denna företeelse se Salberger 1978:103–104). Namnet *HaukR* finns belagt på fyra andra svenska runstenar från vikingatiden (Peterson 2002:92), på U 849 skrivet **hauk**, synbarligen utan markering av nominativ-*R* (inskriften är endast känd från äldre, men samstämmiga avbildningar). Att just ristaren av U 940 kan tänkas ha ett problem med kasusändelser antyds av **iftiR kitilfastr** *æftiR Kætilfast* där tolkningen avspeglar den förväntade ändelselösa formen i ackusativ efter den aktuella prepositionen istället för den nominativform som uppenbarligen används i runtexten (för andra exempel se Salberger 1966:66–69; Peterson 1991:175–178).

Om detta tolkningsalternativ är riktigt skall U 940 tolkas 'Gillög, Hand, Igul, Hök, Torger lät uppresa sten efter Kättilfast, sin fader. [Gud] hjälpe själen. Öpir rådde runorna.' På U 940 skulle Gillög därmed nämnas före inte mindre än fyra bröder. Oavsett vilket utgör inskriften ytterligare ett indicium för att Wesséns påstående (i SRI 7:248) att "[s]yster nämnes i en uppräkning efter sina bröder" bygger på ovetenskaplig grund.

[1] Ytterligare ett fall av att en moder kan nämnas före en fader utgörs av Sö 340, vilket inte tidigare har uppmärksammats (jfr Norberg 1997:66).

[2] Åhlén (1997:58) utesluter att den kände runmästaren Öpir kan ha utfört U 940. Stille (1999:142) tillskriver Åsmund Kåresson ristningen, något jag anser vara absolut omöjligt (Williams 2000:112–113).

Litteratur

Jesch, Judith, 1994: Runic Inscriptions and Social History. Some Problems of Method. I: Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Grindaheim, Norway, 8–12 August 1990, ed. by James E. Knirk. (Runrön 9.) Uppsala. S. 149–162.

Larsson, Patrik, 2002: Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter. (Runrön 17.) Uppsala.

Larsson, Patrik, under utg. i Blandade runstudier 3: Personnamnstolkning och läsordning. Till tolkningen av runföljden **anasuiþr** på Norralastenen (Hs 2).

Lundin, Nina, 2003: Kvinnliga runristare. C-uppsats i nordiska språk. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. Duplikat.

Minugh, David, 1985: As Old as the 'ills: Variable Loss of *h* in Swedish Dialects. I: NOWELE 6. S. 23–43.

Norberg, Mikael Åkerlund, 1997: Gunnunn och Torgöt – ett vikingatida föräldrapar i Medelpad. I: Studia anthroponymica Scandinavica 17. S. 59–72.

Palm, Rune, 1983: Uddljudande *h* i de uppländska runinskrifterna – ett försök att bestämma *h*-bortfallets utbredning i Uppland på 1000-talet. Uppsats 10 poäng (80-poängsnivån) i blocksvenska. Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet. Duplikat.

Peterson, Lena, 1991: Prepositionerna och deras rektion i runsvenskan – ett förväntat mönster med några svårförklarliga undantag. I: Studier i svensk språkhistoria 2, utg. av Sven-Göran Malmgren & Bo Ralph. (Acta Universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia 14.) Göteborg. S. 171–185.

Peterson, Lena, 2002: Nordiskt runnamnslexikon. Fjärde reviderade versionen med tilllägg av frekvenstabeller och finalalfabetisk namnlista. Uppsala. <http://www.sofi.se/SOFIU/runlex/>.

Salberger, Evert, 1966: SyktrykR. Kring ett mansnamn på Rotsunda-stenen. I: Namn och bygd 54. S. 62–69.

Salberger, Evert, 1978: Runsvenska namnstudier. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavian philology. NS 13.) Stockholm.

SRI = Sveriges runinskrifter. Utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. 1– . 1900 ff. Stockholm.

Stille, Per, 1999: Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland. En studie i attribuering. (Runrön 13.) Uppsala.

Sö = Runristning i SRI 3.

U = Runristning i SRI 6–9.

Wiktorsson, Per-Axel, 1993: Ett personnamn på U 940. I: Studia anthroponymica Scandinavica 11. S. 25–31.

Williams, Henrik, 2000: Om attribuering av runstenar i Fjädrundaland. I: Arkiv för nordisk filologi 115. S. 83–118.

Åhlén, Marit, 1997: Runristaren Öpir. En monografi. (Runrön 12.) Uppsala.

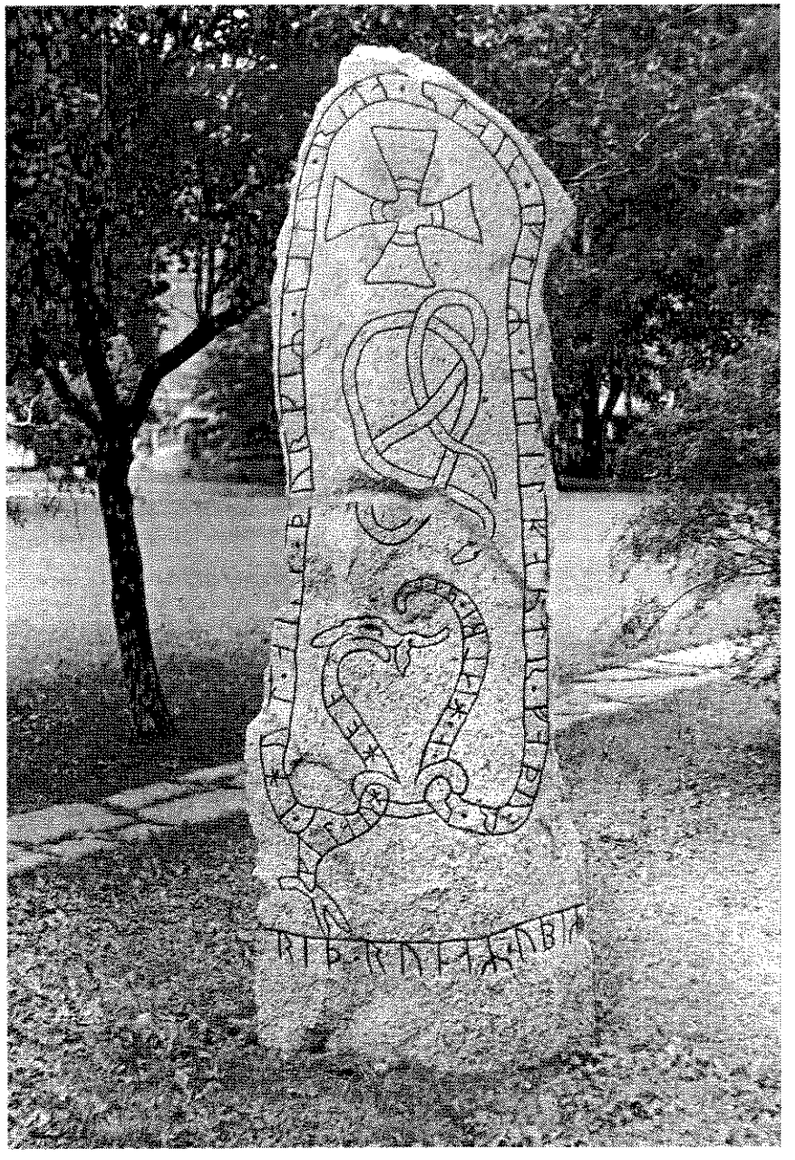

Figur 1. U 940. Foto Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.

ASSOCIATION SUEDOISE DE LINGUISTIQUE APPLIQUEE
Svenska föreningen för tillämpad språkvetenskap

Text i arbete/Text at work

Festskrift till Britt-Louise Gunnarsson den 12 januari 2005

Essays in honour of Britt-Louise Gunnarsson 12 January 2005

Redigerad av/Edited by

Ingegerd Bäcklund
Ulla Melander Marttala
Ulla Börestam
Harry Näslund

Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet

Festskriften är utgiven av Svenska föreningen för tillämpad språkvetenskap och
Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet

Redaktionskommitté: Ingegerd Bäcklund, Ulla Börestam, Ulla Melander Marttala och
Harry Näslund. Redaktionsassistent: Alexandra Czartoryski

Boken kan beställas genom ASLA, c/o Institutionen för nordiska språk,
Box 527, 751 20 Uppsala

© De enskilda författarna 2004
ISBN 91-87884-99-2
Grafisk design: Inge Skog, www.akademitjanst.se
Tryck: Akademitryck AB, www.akademitryck.se

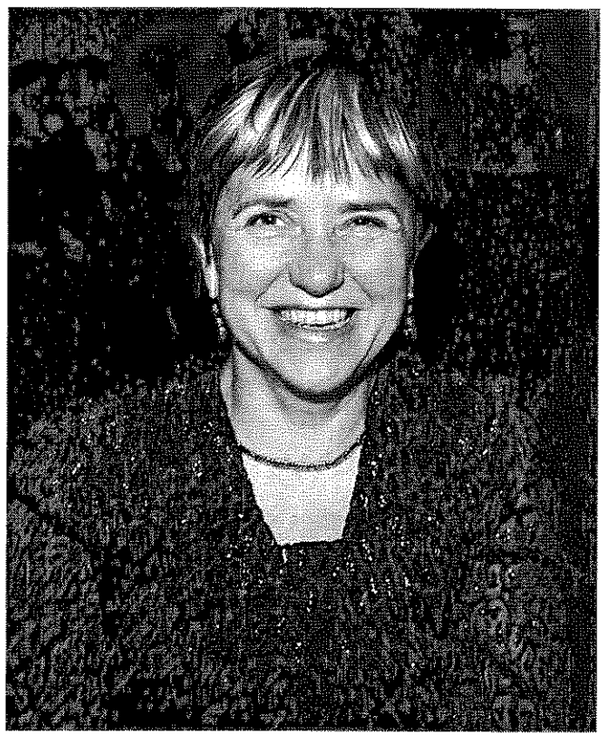

Britt-Louise Gunnarsson